

UOT 338.012

Vilayət İsmayilov
Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası, i.e.d.
ismaylov1953@mail.ru
Nihad Almasov
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti, dissertant
nahid.almasov@mail.ru

AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATININ TRANSFORMASIYASINDA TİKİNTİ FİRMALARININ ROLU

Məqalədə tikinti sahələrindəki problemlər dərinlən araşdırılır və tikinti təşkilatlarının ölkə iqtisadiyyatında rolunu müəyyən edən əsas funksiyaları (büdcə, şəhər formalaşdırma, institusional, konsolidasiya və stabilləşmə) göstərilir. Eyni zamanda tikinti sektorundakı problemlərin, o cümlədən yaşayış binalarının keyfiyyətlə tikilməsi, tikintiyə çəkilən xərclərin minimum səviyyədə olması, tikintisi başa çatmış sosial evlərin vətəndaşlara paylanması və s. kimi sosial məsələlərin həllinin vacibliyi qeyd edilir.

Həmçinin, bu sahədə dövlət-özəl tərəfdaşlığının ölkədə fəaliyyət göstərən tikinti şirkətlərinə şamil edilməsinin xüsusi əhəmiyyəti vurğulanır və müasir şəraitdə tikinti sferasının səmərəli fəaliyyətinə maneçilik göstərən əsas amillərin təhlili əsasında müvafiq təkliflər verilir.

Məqsəd – ölkə iqtisadiyyatının inkişafında tikinti firmalarının rolunun müəyyənləşdirilməsi və səmərəli fəaliyyətinə maneçilik göstərən amillərin təhlilinə əsasən müvafiq təkliflərin verilməsidir.

Metodologiya – tədqiqat işində müqayisə və analitik göstəricilər sisteminin qurulması metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın nəticələri – tikinti sferasının səmərəli fəaliyyətinə maneçilik göstərən əsas amillərin təhlil edilərək qeyd edilmişdir ki, bu sahə ölkənin istehsal-iqtisadi potensialının inkişafında, həyat və istirahət şəraitinin yaxşılaşdırılmasında4 həlledici rol oynayır.

Açar sözlər – tikinti, iqtisadiyyat, istehsal-iqtisadi potensial, inkişaf, səmərəli fəaliyyət, iqtisadiyyatda rol

Giriş

Cəmiyyətin inkişaf mərhələsində dövlətin iqtisadiyyatı müxtəlif sahələrdən ibarət olan mürəkkəb istehsal-təsərrüfat kompleksini təşkil edir. Bu istehsal-təsərrüfat komplekslərinin hər biri ölkə iqtisadiyyatının ayrılmaz komponentidir və onun inkişafına öz töhfəsini verir. Bu baxımdan da, həmin komponentlərdən biri tikinti sənayesi hesab edilir. Ölkənin iqtisadiyyatında tikinti sənayesi iqtisadi artımın lokomotivi olmaqla, oraya investisiya cəlb edir və dövlətin inkişaf etməsinə imkan yaradır. Mövcud çətin vəziyyətə baxmayaraq, həm iqtisadi planda, həm də bütövlükdə ölkədə onlar öz tempini stabil şəkildə aşağı salmır. Bundan əlavə, tikinti müəssisələri, istənilən istehsalın maddi əsasını təşkil edən istehsal və ictimai təyinatlı binalarla, nəqliyyat unfastrukturu ilə təmin etmək yolu ilə, iqtisadiyyatın bütün sahələrinin fəaliyyət göstərməsinə imkan yaradır.

Tikinti sahəsindəki problemlərin dərinlən aydınlaşdırılması üçün ilk növbədə tikinti

subyektlərinin fəaliyyətinin təsnifatı məsələlərinə baxılmalıdır ki, tədqiq edilən hadisələrin vacib tərəfləri, ən maraqlı xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilsin və onların mahiyyətinə nisbətən daha da dərin daxil olmaq mümkün olsun. Fikrimizcə, tikinti təşkilatlarının subyektlərinin təsnifatı onların xarakterik xüsusiyyətlərinin və təqdim edilən məlumatların tələb edilən səviyyədə verilməsini şərtləndirir və onun tədqiqini aktuallaşdırır.

Əlaqəli ədəbiyyatlara istinad

Xalq təsərrüfatı kompleksində istənilən sahənin yeri və ictimai istehsalda rolu onun fəaliyyətindən əldə edilən son nəticənin təsirindən, həmçinin digər sahələrlə əlaqəsindən müəyyən edilir. İstehsal prosesinin genişləndirilməsində tikinti təşkilatları dominant rol oynayır. Planlaşdırılan tikinti-quraşdırma işlərinin yerinə yetirilməsi, istehsal sahələrinin və obyektlərin vaxtında istismara verilməsi, yenidənqurma, texniki silahlanma, yeni tikilən və ya mövcud müəssisələrin genişləndirilməsi məqsədi ilə istismara verilməsi, istehsalın texniki səviyyəsinin və onun səmərəliliyinin yüksəldilməsi tikinti sənayesinin birbaşa vəzifələri hesab edilir [Bukreeva və Qolub, 2013: 50-60].

Tədqiqatın nəticəsi olaraq, müəlliflər aşağı enerji istehlakı olan binaların biznes üçün maraqlı və etibarlı imkan hesab edildiyi qənaətinə gəlirlər və investisiya təhlili göstərir ki, aşağı enerji istehlakı olan evlər (xüsusilə passiv) adi yaşayış binalarına nisbətən investisiya üçün daha cəlbedici ola bilər [Ağneşka və s., 2012: s.211-228].

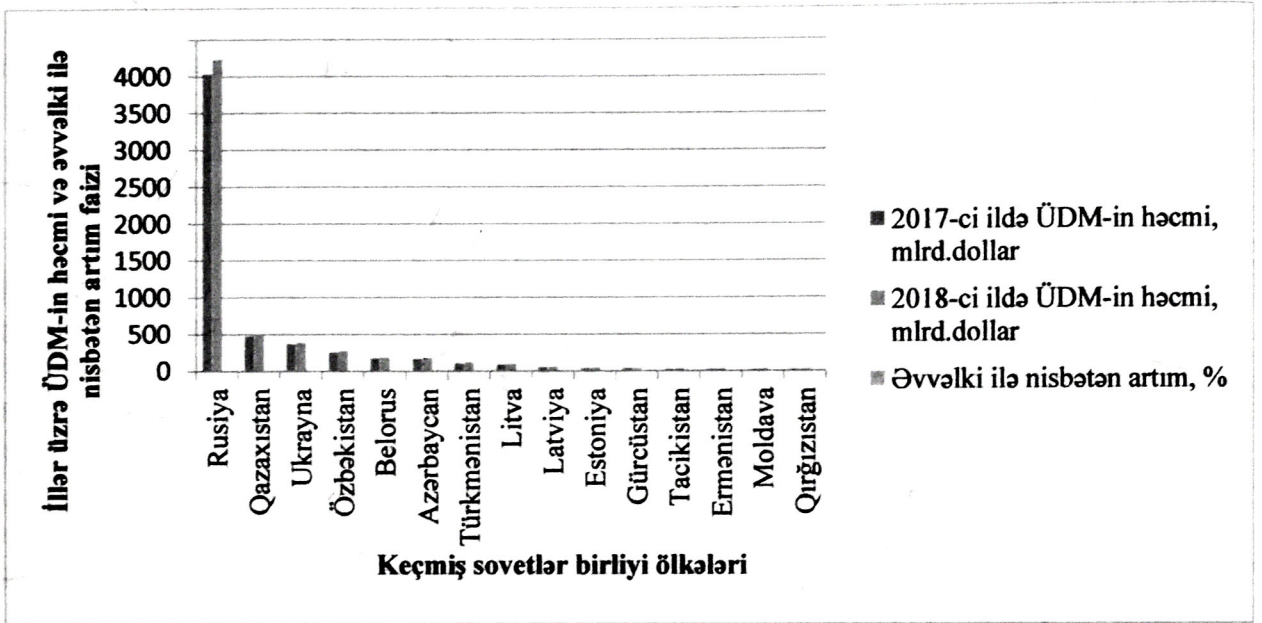
Əhalinin mənzillə təmin edilməsi, onun keyfiyyəti və komfortluğunun yüksəldilməsi, istismardakı mənzil fondunun və mədəni-məişət təyinatlı obyektlərin yenidən qurulması və təmiri ilə bağlı olan kompleks problemlərin həlli, yalnız tikinti təşkilatlarının iştirakı zamanı mümkündür. Tikinti, iqtisadiyyatın digər sahələri ilə təkcə onların inkişafında birbaşa iştirak etməklə deyil, həmçinin bütün sahələrin məhsul istehlakı ilə də üzvi şəkildə bağlıdır [Atacanova, 2016: s.347-351]. Beləliklə, tikinti təşkilatları bina və qurğuların tikintisi zamanı daşınan bütün yüklərin 30%-dən çoxunu, maşınqayırma, kənd təsərrüfatı məhsullarının və demək olar ki, tikinti materialları sənayesinin, xüsusilə də qara metallurgiya, meşəçilik, ağac emalı, kimya və digər sənaye sahələrinin bütün məhsullarını istehlak edir.

Tikinti təşkilatlarının ölkə iqtisadiyyatının inkişafında rolu

Tikinti təşkilatlarının ölkə iqtisadiyyatındakı rolu büdcə, şəhər formalaşdırma, institusional, konsolidasiya, stabilləşmə və s. funksiyalarla müəyyən edilir. Bir sıra podratçı və ixtisaslaşmış tikinti təşkilatları, tikinti materialları və konstruksiyaları sənayesi müəssisələri, mexanizasiya və nəqliyyat, layihə və elmi-tədqiqat institutları, təhsil müəssisələri, tikinti birjaları, mühəndislik, konsaltinq, idarəetmə və tikinti sahəsində iş və xidmətlərin icrası üzrə ixtisaslaşmış digər təşkilatlar birlikdə tikinti kompleksini özündə əks etdirir. Həmçinin, tikinti kompleksinin tərkibinə, özünün funksional istiqamətinə görə tikinti məhsullarının yaradılmasında əlaqəli olan, iştirak edən və ya köməklik göstərən, bütün istehsal təsərrüfat subyektləri və infrastruktur sferasını, sahə idarəetmə orqanlarını daxil etmək olar.

Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafı bilavasitə onun bütün sahələrinin hərtərəfli inkişafından asılıdır. Bu baxımdan, ölkə üzrə ÜDM-in həcmının ildən-ilə artması bütün sahələrin, o cümlədən tikintii sferasının inkişafını təmin edir. Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) və Dünya Bankı (DB) mütəmadi olaraq hər il dünya ölkələri üzrə ÜDM-in həcmi

hesablayaraq sıralama aparır. Bu təşkilatların 2019-cu ildə 193 ölkənin məlumatları üzrə apardığı hesablamalara əsasən 2018-ci ilin göstəricilərinə görə Çin, ABŞ, Hindistan, Yaponiya və Almaniya ilk beşinci sırada yerləşməklə 25279-4343 milyard dollar hədudunda ÜDM-in həcminə malikdirlər. Keçmiş sovetlər birliyinin 15 ölkəsinin bu göstəriciyə görə tutduğu yerə görə ardıcılıq şəkil 1-də verilir.

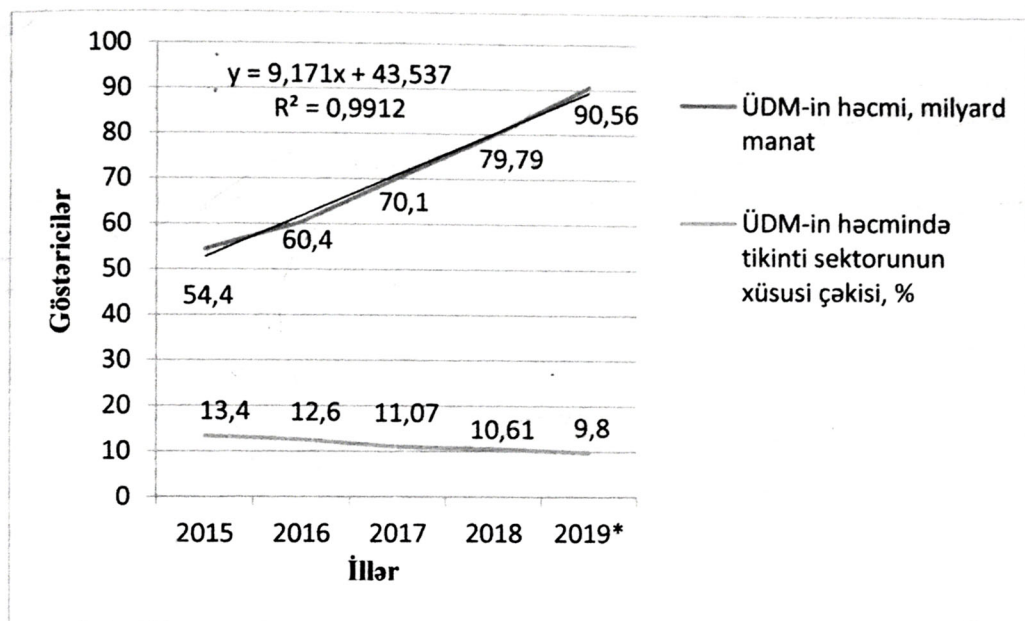

Şəkil 1. Keçmiş sovetlər birliyi ölkələri üzrə ÜDM-in həcmi və artım faizi
Qeyd: [4] məlumatları əsasında müəllif tərtib etmişdir

ÜDM-in həcmi və artımına görə birinci sırada yerləşmiş Rusiya müqayisə edilən 193 ölkə içərisində 6-cı, Qazaxıstan 42-ci, Ukrayna 49-cu, Üzbəkistan 62-ci, Belorus 71-ci və Azərbaycan 73-cü sırada yer almışdır. Müqayisə edilən ölkələrdən Tacikistan 130-cu, Ermənistan 134-cü, Moldava 140-cı, Qırğızıstan 141-ci sırada yer almışlar. Ölkələrdə 2017-ci ilə nisbətən ÜDM-in artımı göstəricisində isə ilk üç sırada Tacikistan (9,8%), Türkmənistan (8,6%) və Özbəkistan (7,7%) yer almışlar. Bu göstəriciyə görə son sıralarda Belorus və Qırğızıstan (5,6%), Rusiya (4,7%) və Azərbaycanda (3,4%) yer almışlar. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, əvvəlki ilə nisbətən artım faizi aşağı olan Belorus, Qırğızıstan, Rusiya və Azərbaycanda ÜDM-in həcmi dinamik artıma görə tarazlı artıma malikdir və bu baxımdan da digər ölkələrə nisbətən həmin ölkələrdə artım stabil olaraq hər il davam edir.

Azərbaycanda fəaliyyət göstərən tikinti müəssisələrinin səmərəli fəaliyyətinin təşkilinə təsir göstərən əsas göstəricilərdən biri də ölkədə ÜDM-in həcmində tikinti sektorunun xüsusi çəkisinin yüksək olmasıdır. Statistik məlumatlar və artım proqnozu göstəriciləri əsasında 2015-2019-cu illərdə ÜDM-in həcmində tikinti sektorunun xüsusi çəkisi 9,8-13,4% hədudunda dəyişmişdir ki, bu da tikinti sektorunun ölkənin iqtisadi inkişafında həlledici rol oynadığını müəyyənləşdirir (şəkil 2). Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizdə ÜDM-in həcmının yüksək artım tempinə malik olmasına baxmayaraq tikinti kompleksinin onun tərkibində xüsusi çəkisi 2015-ci ilə nisbətən 2019-cu ildə 1,4 dəfə

azalmışdır. Bu onu göstərir ki, həmin sahənin inkişaf etdirilməsinə istiqamətləndirilmiş tədbirlərin vaxtında və keyfiyyətlə icra edilməsinə baxmayaraq burada hələ yenə də həll edilməli problemlər çoxdur və bu işdə dövlət-özəl tərəfdaşlığının inkişaf etdirilməsinin rolu gücləndirilməlidir.

Şəkil 2. ÜDM-in həcmində və ÜDM-in strukturunda tikinti sektorunun xüsusi çəkisinin dəyişmə tendensiyası

Qeyd: *-artım proqnozu nəticəsində əldə edilmiş məlumatı göstərir;

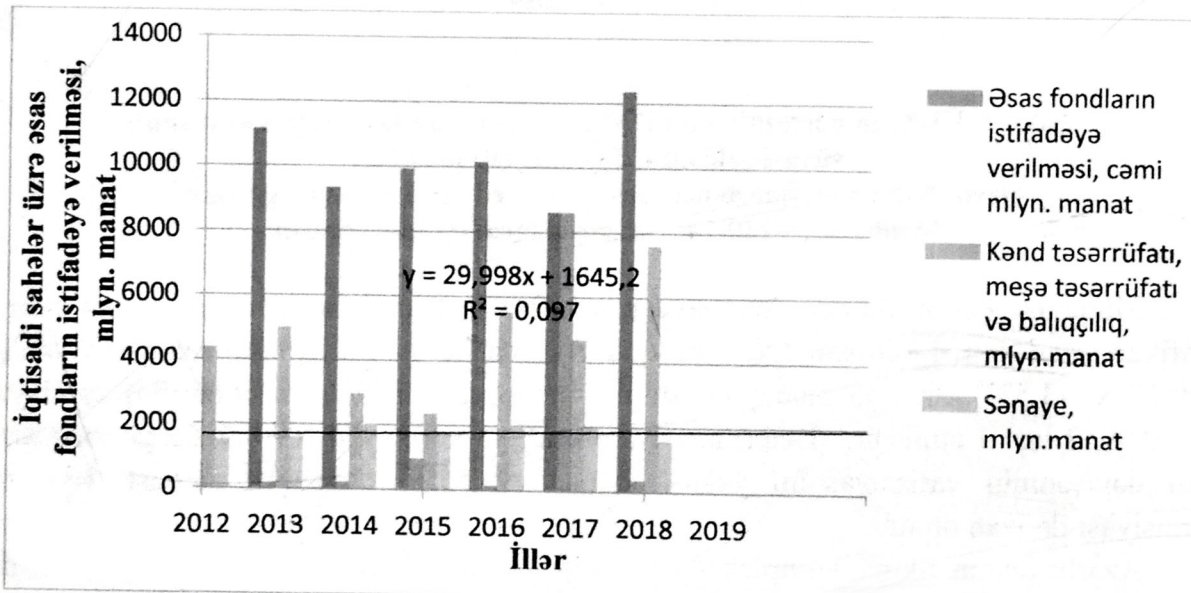
Mənbə: [1, s.230-244] əsasında müəllif tərtib etmişdir.

Müqayisə edilən dövrdə Azərbaycanda ÜDM-in həcmində dəyişməni əks etdirən grafikdə trend xətti Microsoft Excel proqramı vasitəsilə qurularaq xətti reqressiya tənliyi $y=9,171x+43,537$ şəklində müəyyən edilmiş və approksimasiyanın etibarlılıq kəmiyyəti $R^2=0,9912$ təşkil etmişdir. Determinasiya əmsalının kəmiyyəti $R^2=0,9955$ göstərir ki, y asılı dəyişəninin variasiyasının yüksək həddə (99,55%) olması x sərbəst dəyişənin variasiyası ilə izah olunur.

Azərbaycanın tikinti kompleksi iqtisadiyyatın vacib sahələrindən biridir, onun dayanıqlığını və sosial yönümlüyünü təmin edir, respublikanın istehsal potensialının, cəmiyyətin ən vacib sosial-iqtisadi problemlərinin, o cümlədən prioritet-mənzil tikintisinin inkişafına töhfə verir. 2019-cu ildə Azərbaycanın tikinti kompleksi onun fəaliyyəti ilə əlaqəli olan 1650-yə yaxın podratçı təşkilatları, tikinti material və konstruksiyaları sənayesi müəssisələrini, layihə, elmi-tədqiqat, mühəndislik və digər müxtəlif mülkiyyət formalarının strukturunu birləşdirmişdir ki, bu göstərici də 2014-cü ilə nisbətən 10,1%; 2015-ci ilə nisbətən 14,2%; 2016-cı ilə nisbətən 15,8%; 2017-ci ilə nisbətən 8,3%; 2018-ci ilə nisbətən 1,0% artmışdır. Respublikanın tikinti kompleksində çalışan işçilər 2015-ci ilə nisbətən 2019-cu ildə azalaraq 69,5% olmuş və bu göstərici iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə məşğul əhəlinin ümumi sayının 7,2%-ni təşkil etmişdir. Tikinti kompleksində məşğul işçilərin sayı göstəricisinə görə kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq; ticarət, nəqliyyat vasitələrinin təmiri və təhsil sahəsində məşğul olanlardan sonrakı dördüncü sırada yer alır. Əsas fondların istifadəyə verilməsi göstəricisinə görə tikinti kompleksi

2012-ci illə (14,4%) müqayisədə 2019-cu ildə 2,5% azalaraq 11,9% təşkil etmişdir. Tikinti materialları istehsalı sənayesi üzrə əsas fondların istifadəyə verilməsini də nəzərə alsaq bu göstəricinin 2012-ci ildə 14,9% və 2019-cu ildə 12,8% təşkil etdiyini və ya 2,1% azaldığını qeyd edə bilərik (şəkil 3).

Şəkildən görüldüyü kimi, Azərbaycan iqtisadiyyatı sahələri üzrə əsas fondların istifadəyə verilməsi göstəricisində tikinti sənaye sahəsindən sonra ikinci sırada yer alaraq onun xüsusi çəkisi 0,128 təşkil etmişdir ki, bu da tikintinin sənayedən 0,488 vahid və ya 3,8 dəfə az xüsusi çəkiyə malik olduğunu göstərir. Ölkə iqtisadiyyatının sahələri üzrə əsas fondların istifadəyə verilməsi məlumatlarının müqayisəsi göstərir ki, tikinti və tikinti materialları istehsalı sənayesinin trend əyrisi qanunauyğun artım dinamikasına malik olmuşdur. Tikinti və tikinti materialları istehsalı sənayesinin əsas fondlarının istifadəyə verilməsi üzrə göstəricilərin qrafiki trend xətti Microsoft Word proqramının tətbiqi ilə qurulmuş və qrafiki xəttin reqressiya tənliyi $y=29,998x+1645,2$ müəyyənləşdirilmiş və approksimasiyanın etibarlılıq kəmiyyəti $R^2=0,097$ təşkil etmişdir. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, ölkənin tikinti kompleksində tikinti kompleksində məşğul olan işçilərin sayı 108,5 mindən çoxdur və ya bu, iqtisadiyyatda məşğul olanların sayının 2,2% -ni təşkil edir [1, s.157-158]

Şəkil 3. Bəzi istehsal sahələri üzrə əsas fondların istifadəyə verilməsi
Qeyd: [1, s.134-138] əsasında müəllif tərtib etmişdir

Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafında tikinti təşkilatlarının rolunun daha geniş tədqiq edilməsi məqsədi ilə tikintinin inkişafının digər iqtisadi sahələrin inkişafına təsirinin araşdırılması da vacib məsələlərdən biridir. Belə ki, əsaslı tikinti çox sayda iş yerləri yaradır və bir çox sənayenin məhsullarını istehlak edir. Tikintinin inkişafının iqtisadi səmərəsi konkret olaraq tikintiyə qoyulan vəsaitin multiplikasiya səmərəsinə əsaslanır. Multiplikasiya səmərəsi dedikdə milli gəlirin tarazlıq səviyyəsinin nəzərdə tutulmuş planlaşdırılan xərclərdəki dəyişikliyə nisbətən daha çox dəyişməsi başa düşülür. Belə ki, tikinti sektorunda yeni bir iş yerinin yaradılması digər qarışıq sahələrdə daha altı iş yerinin yaradılmasını təmin etmiş olur. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, tikinti sənayesinin

inkışafı aşağıdakı sahələrin inkışaf etməsinə təsir göstərir: tikinti materialları və əlaqədar avadanlıqların istehsalı, maşınqayırma sənayesi, metallurgiya və metal emalı, neft-kimya, şüşə istehsalı, ağac emalı və çini qablar sənayesi, yerüstü nəqliyyat, energetika, məişət xidmətləri və s. Həmçinin, iqtisadiyyatın heç bir sahəsi, tikinti sferası kimi kiçik biznes müəssisələrinin, xüsusilə də tamamlama və təmir işləri, yığma mebellərin istehsalı və qurulması və digər işlər üzrə ixtisaslaşmış sahələrin inkışafına öz töhfəsini verə bilmir.

Eyni zamanda nəzərə almaq lazımdır ki, tikinti sənayesinin dayanıqlı inkışafı istər-istəməz ölkədə iqtisadi artımın yüksəlməsi və bir çox sosial problemlərin həlli üçün lazımi şəraitin yaranmasına səbəb olur. Lakin tikinti sənayesinin müasir mərhələdə inkışafı bu sənayenin hər hansı bir rəqabət qabiliyyəti haqqında danışmağın mümkünlüyünü əks etdirmir. Əgər regional səviyyədə əhəmiyyətli gücünə və investisiya cəlbediciliyinə görə iri şəhər, inkışaf etmiş regionlarında fəaliyyət göstərən tikinti təşkilatları açıq bir tendensiya ilə üstünlüyə malikdirsə, qlobal səviyyədə Azərbaycanın tikinti sənayesi bəzi yeniliklərin həyata keçirilməsinə lazım gələn maliyyə və təşkilati işlərə görə nisbətən geri qalır.

Bu baxımdan, Azərbaycanın iqtisadi rayonlarında fəaliyyət göstərən tikinti müəssisələrinin əsas texniki-iqtisadi göstəricilərinin inkışaf tendensiyasını müəyyənləşdirmək üçün 2014-2019-cu illərin məlumatlarının təhlili aparılmış və əsas meylətlər müəyyənləşdirilmişdir.

Ölkənin iqtisadi rayonlarında fəaliyyət göstərən tikinti müəssisələrinin sayının təhlilindən görünür ki, 2014-cü ilə nisbətən 2015-ci ildə tikinti müəssisələrinin sayında 53 vahid və ya 3,5%; 2016-cı ildə-73 vahid və ya 4,9% azalma; 2017-ci ildə-26 vahid və ya 1,8%; 2018-ci ildə-137 vahid və ya 9,2% artım olmuşdur. Proqnoz hesablamalar nəticəsində 2019-cu ildə artım tendensiyası davam edərsə bu zaman tikinti müəssisələrinin ümumi sayında orta hesabla 15 vahid və ya 1,0% artım gözlənilir. İqtisadi rayonlar (İR) üzrə fəaliyyət göstərən tikinti müəssisələrinin əsas göstəricilərinin qruplaşdırılmış şəkildə təhlilinin aparılması məqsədilə ilə şərti olaraq onlar I qrup - Bakı şəhəri, Aran İR; Abşeron İR; Gəncə-Qazax İR və Naxçıvan MR; II qrup - Şəki-Zaqatala İR, Lənkəran İR, Quba-Xaçmaz İR, Yuxarı-Qarabağ İR, Kəlbəcər-Laçın İR və Dağlıq Şirvan İR kimi adlandırılmışdır.

Azərbaycanın İR üzrə fəaliyyət göstərən tikinti müəssisələrinin sayında 2014-cü ildə Bakı şəhəri üzrə müəssisələrin xüsusi çəkisi 59,3%; Aran İR-13,1%; Abşeron İR-6,3%; Gəncə-Qazax İR-5,2%; Naxçıvan MR-da-2,8% (cəmi I qrup-86,7%) və Şəki-Zaqatala İR-3,7%, Lənkəran İR-3,2%, Quba-Xaçmaz İR-1,9%, Yuxarı-Qarabağ İR-2,0%, Kəlbəcər-Laçın İR-0,8% və Dağlıq Şirvan İR-1,7% (cəmi II qrup-13,3%) təşkil etmişdir. 2015-ci ildə bu göstərici müvafiq olaraq I qrup İR-87,5% və II qrup İR-12,5%; 2016-cı ildə-I qrup İR-88,2% və II qrup İR-11,8%; 2017-ci ildə-I qrup İR -88,0% və II qrup İR-12,0%; 2018-ci ildə-I qrup İR-88,6% və II qrup İR-11,4% təşkil etmişdir. Məlumatlara əsasən artım proqnozunun hesablanması [14] göstərir ki, Azərbaycanda tikinti şirkətlərinin fəaliyyəti üçün əlverişli şərait mövcuddur, 2019-cu ildə onların sayı artıma meyilli olacaq və ümumi sayda 15 vahid və ya 1,0% artım müşahidə ediləcəkdir.

Tikinti işlərinin dəyəri göstəricisinin həcmində xüsusi çəki 2014-cü ildə I qrup İR-97,2%, II qrup-3,8 təşkil etmiş və cəmi 8591,92 milyon manat; 2015-ci ildə I qrup İR-97,9%, II qrup-2,1%; 2016-cı ildə I qrup İR-98,1%, II qrup-1,9%; 2017-ci ildə I qrup İR-

96,2%, II qrup-3,8%; 2018-ci ildə I qrup İR-95,7%, II qrup-4,3% olmuş və 2019-cu ilin artım proqnozuna əsasən xüsusi çəkinin I qrup İR-95,6%, II qrup-4,4% təşkil edəcəyi gözlənilir.

Azərbaycanda fəaliyyət göstərən tikinti təşkilatları üzrə bir müəssisəyə düşən tikinti işlərinin dəyərinin ümumi həcmində xüsusi çəki 2014-cü ildə I qrup İR-80,1%, II qrup-19,9%; 2015-ci ildə I qrup İR-84,4%, II qrup-15,6%; 2016-cı ildə I qrup İR-84,9%, II qrup-5,1%; 2017-ci ildə I qrup İR-76,2%, II qrup-23,8%; 2018-ci ildə I qrup İR-70,7%, II qrup-29,3% və 2019-cu ilin artım proqnozuna əsasən xüsusi çəkinin I qrup İR-62,7%, II qrup-37,3% təşkil edəcəyi gözlənilir.

Təhlil nəticəsində belə bir qənatə gəlmək olar ki, iqtisadi rayonlar üzrə tikinti müəssisələrinin əsas göstəricilərinin ümumi həcmində tikinti işlərinin xüsusi çəkisi 2014-cü ilə nisbətən 2015-ci ildə 14,8%; 2016-cı ildə-10,9%; 2017-ci ildə-9,7% və 2018-ci ildə-1,7% azalma müşahidə edilmişdir. Bu onu göstərir ki, 2014-cü ilə nisbətən tikinti müəssisələrində tikinti işlərinin həcmnin hər il aşağı düşməsinə baxmayaraq ildən-ilə müvafiq artım olmuş və bu artım ən çox 2018-ci ildə nəzərə çarpmış, həmin ildə bu göstəricinin həcmində çox az miqdarda (144,5593 milyon manat) azalma olmuşdur. Fikrimizcə, artım proqnozuna əsasən bu göstəricinin 2014-cü ilə nisbətən 2019-cu ildə 4,5% və ya 378,457 milyon manat həcmində çoxalması son dövrlərdə ölkəmizdə qeyri-neft sektorunun, o cümlədən tikinti sektorunun inkişaf etdirilməsi istiqamətində müvafiq dövrlər proqramlarının hazırlanması və onun müddələrinin pillələrlə həyata keçirilməsi üzrə görüləcək işlərin həyata keçirilməsi ilə əsaslandırılı bilər.

Azərbaycanda tikinti müəssisələrinin yerinə yetirdiyi tikinti işlərinin dəyəri 2018-ci ildə 8448,3 milyon manat olmuş və bu da ölkə üzrə ÜDM-in 11,2%-ni təşkil etmişdir. Son illərdə tikinti kompleksinin gördüyü işlər investisiya fəallığının artması ilə xarakterizə olunur ki, bu da istehsal həcmnin, layihə və tikinti-quraşdırma işlərinin, tikinti təşkilatlarının və tikinti materialları sənayesi müəssisələrinin əksəriyyətinin gücündən tam istifadə edilməsinə səbəb olmuşdur (cədvəl 1).

Cədvəl 1

Tikinti müəssisələri üzrə makroiqtisadi göstəricilər

S/N	Tikinti müəssisələrinin makroiqtisadi göstəriciləri	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019*
1	Əlavə dəyər, cari qiymətlərlə, mlyn. manat	5507,9	6753,7	7454,4	6499,5	6338,9	6750,6	6353,8	6385,5
2	Ümumi mənfəət, zərər (-), cari qiymətlərlə, mlyn. manat	129,7	291,3	308,9	556,3	583,2	782,8	1023,6	1279,5
3	Tikinti işlərinin dəyəri, mlyn. manat	7716,0	8721,2	8591,9	7319,6	7660,4	7762,1	8448,3	8970,4

Qeyd: - proqnoz qiymətdir;

Mənbə: [1, s.157-160] əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Makroiqtisadi göstəricilərin təhlilindən görünür ki, tikinti müəssisələrində əlavə dəyər 2012-ci illə müqayisədə 2013-cü ildə 1,23 dəfə; 2014-cü ildə-1,35 dəfə; 2015-ci ildə-1,18 dəfə; 2016-cı ildə-1,15 dəfə; 2017-ci ildə-1,23 dəfə; 2018-ci ildə-1,15 dəfə və 2019-cu ildə-1,16 dəfə artım təşkil etmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu artımın ən yüksək həddi 2014-cü ildə olmuş və bu 2012-ci illə müqayisədə 35,3% təşkil etmişdir. Müqayisə edilən dövrdə ən aşağı artım tempi 2016-cı il və 2018-ci illərdə olmuşdur ki, bu da 2012-ci illə müqayisədə müvafiq olaraq 15,1% və 15,4 % təşkil etmişdir.

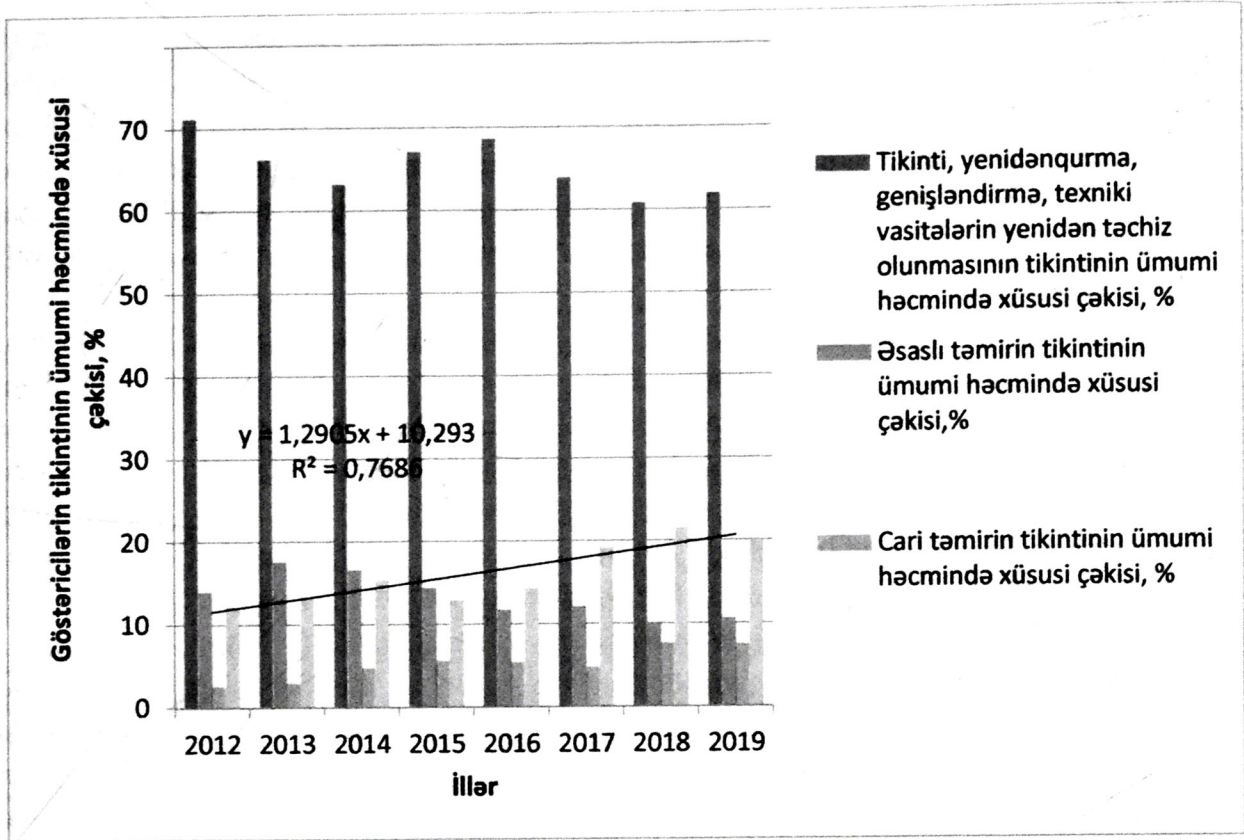
Təhlil edilən dövrdə tikinti müəssisələri mənfəətlə fəaliyyət göstərmiş, bu göstəricinin qiyməti 2018-ci ildə 2012-ci ilə nisbətən 7,9 dəfə çox olmuşdur. Eyni zamandahəmin illərdə tikinti müəssisələrinin mənfəətinin artımı 893,9 mlyn. manat təşkil etmişdir. Müqayisə edilən illərdə tikinti müəssisələrinin yerinə yetirdiyi tikinti işlərinin dəyəri yalnız 2015-2016-cı illərdə 2012-ci ilə nisbətən aşağı olmuş, bu da müvafiq olaraq 396,4 mlyn. manat və 55,6 mlyn. manat təşkil etmişdir. Müqayisə edilən dövrdə 2012-ci ilə nisbətən tikinti işlərinin dəyərinin artımı 2014-cü ilə təsadüf edir ki, bu artım da 875,9 mlyn. manat və ya 11,4%, 2018-ci ildə 732,3 mlyn. manat və ya 13,3%, 2019-cu ildə isə 877,6 mlyn. manat və ya 15,9% təşkil etmişdir.

Tikinti müəssisələrinin cari qiymətlərlə əlavə dəyəri keçmiş illə müqayisədə 2013-cü ildə 122,6%, 2014-cü ildə 110,4%, 2015-ci ildə 87,3%, 2016-cı ildə 97,5%, 2017-ci ildə 106,5%, 2018-ci ildə 94,1% və 2019-cu ildə 100,5% təşkil etmişdir. Təhlilin nəticələri göstərir ki, tikinti müəssisələrinin cari qiymətlərlə əlavə dəyəri 2015-2016-cı illərdə əvvəlki 2014-cü illə müqayisədə 0,85-0,87 dəfə və 2018-2019-cu illərdə isə 0,85-0,86 dəfə azalma müşahidə edilmişdir ki, bu da həmin göstərici üzrə müəssisələrdə dinamik artımın olmadığını əks etdirir.

Tikinti müəssisələrinin ümumi mənfəət və ya zərərin təhlilindən görüldüyü kimi, müqayisə edilən dövrdə onlar hər il mənfəətlə işləmiş və bu dinamik artımla müşahidə edilmişdir. Həmin dövrdə keçmiş ilə nisbətən ən yüksək mənfəət faizi 2013-cü ildə 224,6% və ən az mənfəət faizi isə 2016-cı ildə 104,8% olmuş, bu göstəricinin müqayisə edilən dövrdə orta artımı 142,4% təşkil etmişdir.

Tikinti işlərinin dəyəri göstəricisində isə ən yüksək artım 2013-cü ildə (113,0%) və ən çox azalma isə 2015-ci ildə (14,8%) nəzərə çarpır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, 2013-2014-cü illərdən sonra bu göstəricidə azalma olmasına baxmayaraq 2015-2019-cu illərdə müvafiq olaraq hər artım müşahidə edilmiş və bu artım 101,3-108,8% həddində təşkil etmişdir. Fikirimizcə, 2013-2014-cü illərə nisbətən növbəti illərdə artımın azalmasına baxmayaraq bu müddətdə tikinti işlərinin dəyərinin kifayət qədər yüksəlməsi tikinti şirkətlərinin fəaliyyətinə dövlət dəstəyinin yüksək səviyyədə olması ilə əlaqələndirilə bilər.

Azərbaycanda fəaliyyət göstərən iri, orta və kiçik tikinti təşkilatlarının yerinə yetirdiyi işlərin strukturundan görünür ki, 2012-2019-cu illərdə tikinti, yenidənqurma, genişləndirmə, texniki vasitələrin yenidən təchiz olunmasının ümumi tikintinin həcmində xüsusi çəkisi 60,8-71,2% həddində, əsaslı təmirin ümumi tikintinin həcmində xüsusi çəkisi 10,1-17,6% həddində, cari təmirin ümumi tikintinin həcmində xüsusi çəkisi 2,6-7,6% həddində, sair işlərin ümumi tikintinin həcmində xüsusi çəkisi 12,2-21,5% həddində olmuşdur (şəkil 4).

Şəkil 4. Tikinti işlərinin strukturu

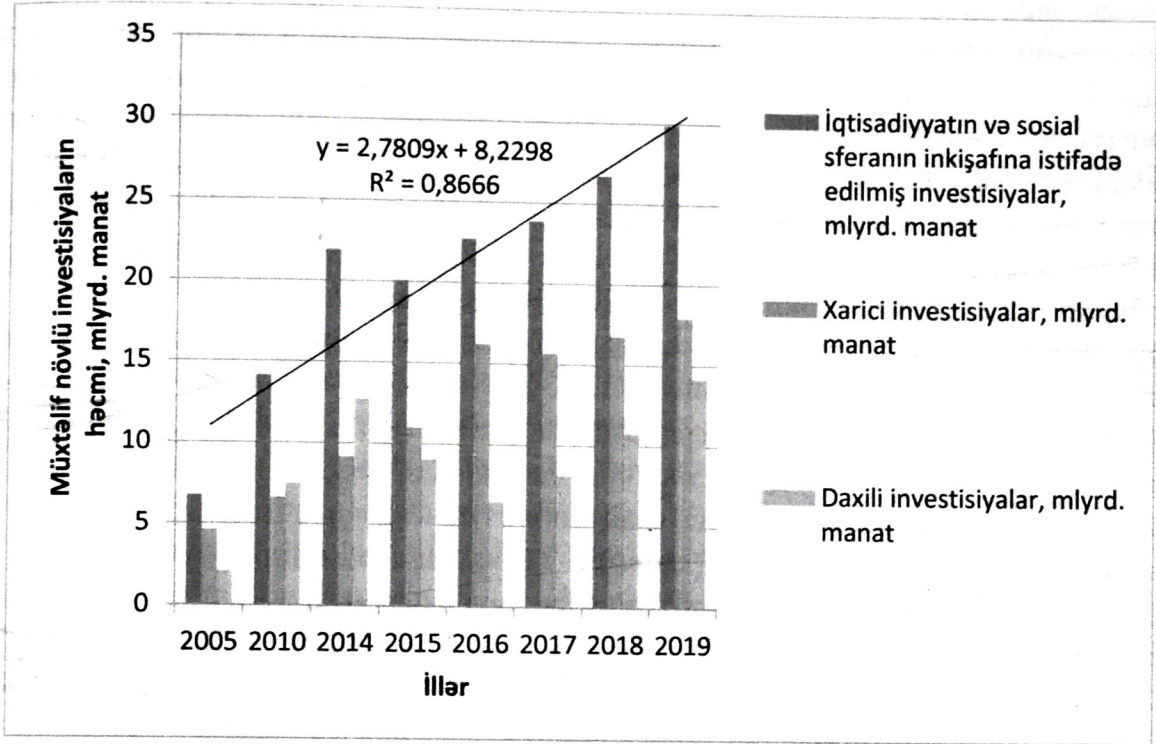
Qeyd: [1, səh.161-163] əsasında müəllif tərtib etmişdir

Şəkildən görünür ki, Azərbaycanda fəaliyyət göstərən tikinti şirkətlərinin tikinti işlərinin ümumi həcmi 2012-2019-cu illərdə 7319,5519-8970,377 milyon manat həddində olmuşdur. Belə ki, tikinti işlərinin ən yüksək həcmi 2013-cü ildə olmuş və bu əvvəlki ilə nisbətən 1005,1448 milyon manat və ya 13,1 % artım təşkil etmişdir. Əvvəlki illə müqayisədə tikinti işlərinin həcmində 2018-ci ildə artım 686,2155 milyon manat və ya 8,8% təşkil etmişdir.

Müqayisə edilən dövrdə sair işlərin tikintinin ümumi həcmində xüsusi çəkisi üzrə göstəricilərin qrafiki trend xətti Microsoft Excel proqramının tətbiqi ilə qurularaq xətti reqressiya tənliyi $y=1,2905x+10,293$ müəyyənləşdirilmiş və approksimasiyanın etibarlılıq kəmiyyəti $R^2=0,7686$ təşkil etmişdir. Determinasiya əmsalının kəmiyyəti $R^2=0,8767$ göstərir ki, y asılı dəyişənin variasiyasının 87,67% olması x sərbəst dəyişənin variasiyası ilə izah olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafına yönəldilmiş investisiyaların həcmnin artması tikinti şirkətlərinin səmərəli fəaliyyətinin yüksəldilməsinə təsir göstərən əsas amillərdən biri hesab edilir. Azərbaycan iqtisadiyyatı və sosial sferanın inkişafına istifadə edilmiş investisiyaların həcmnin təhlili göstərir ki, iqtisadiyyatın və sosial sferanın inkişaf etdirilməsi məqsədi ilə cəmi investisiya qoyuluşunun həcmi 2005-ci ilə nisbətən 2010-2019-cu illərdə dinamik artımla yüksəlmiş və bu artım 2019-cu ildə 23,1706 milyard manat və ya 3,44 dəfə təşkil etmişdir. Bu sahəyə istifadə edilmiş investisiyaların tərkibində xarici investisiyaların xüsusi çəkisi 2005-ci ildə 68,7% olduğu halda 2010-cu ildə-46,9%; 2014-cü ildə-41,9%; 2015-ci ildə-54,8%; 2016-cı ildə-71,4%;

2017-ci ildə-65,8%; 2018-ci ildə-62,8% və 2019-cu ildə-60,0% təşkil etmişdir. Daxili investisiyaların həcmi isə müvafiq illərdə 31,3-58,1% hüdudunda dəyişmişdir. Belə ki, müqayisə edilən illərdə ən çox daxili investisiyanın həcmi 2014-cü ildə 12,715 milyard manat olmuşdur. Eyni zamanda 2005-ci ilə nisbətən daxili investisiyaların artım həcmi 10,6101 milyard manat və ya 26,8% təşkil etmişdir (şəkil 5).

Şəkil 5. İqtisadiyyatın və sosial sferanın inkişafına istifadə edilmiş investisiyalar

Qeyd: Mənbə: [1, s.192-201] əsasında müəllif tərtib etmişdir

Azərbaycanın tikinti kompleksində kiçik müəssisələrin inkişafı ilə bərabər iri səhmdar cəmiyyətlər və MMC-lər və şirkətlər də fəaliyyət göstərir ki, bunların da sırasında “Kristal Abşeron”, “AS Group Investment”, “AROC LLC”, “Evrason”, “ANT Group”, “Avesta Concern”, “Şərur MTK”, “EM Group İnşaat” MMC və digərlərini qeyd etmək olar. Qeyd edilən iri şirkətlərin fəaliyyəti əsasən investisiya və işgüzarlıq aktivliyinin yüksəldilməsini, təsərrüfat əlaqələrinin stabilləşməsini, tikinti təşkilatlarının rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsini, yerinə yetirilmiş podrat işlərə görə sifarişçilərin ödəniş etməməsi təsirinin azaldılmasını, podrat işləri bazarının inkişafını təmin edir.

Yuxarıda qeyd edilənlərə əsasən aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

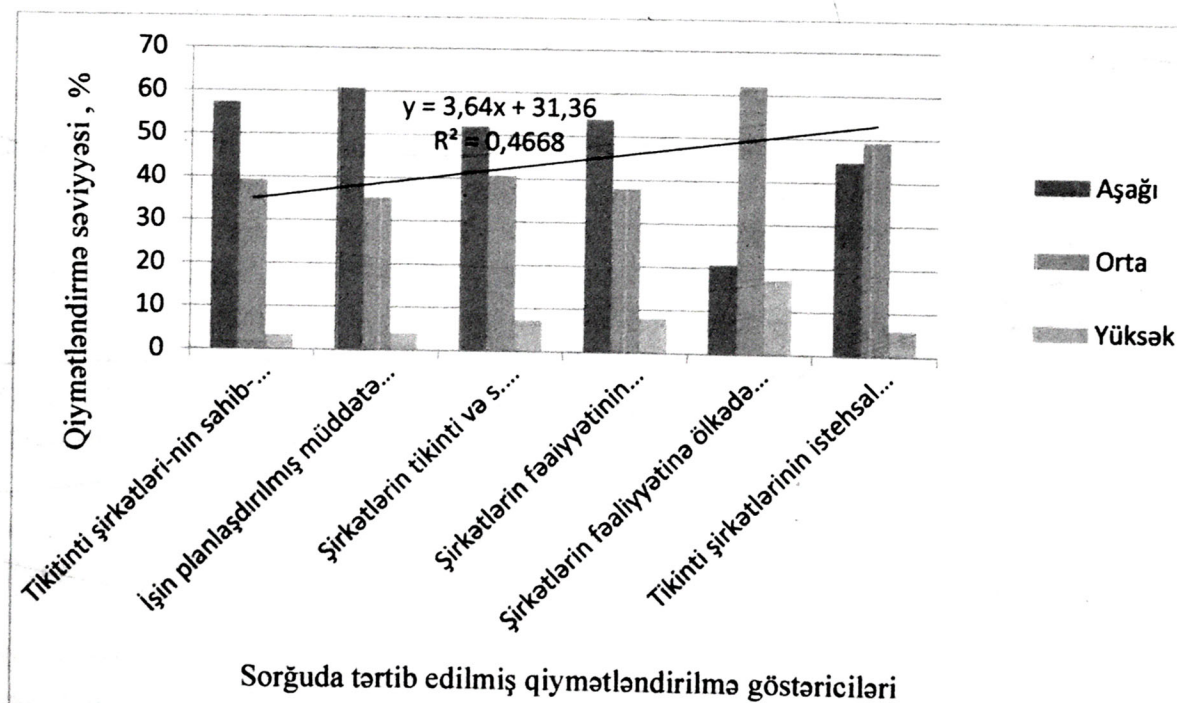
1. Tikinti kompleksi və onu təşkil edən ayrı-ayrı təşkilatlar ölkənin istehsal-iqtisadi potensialının saxlanması və inkişafında, material cəhətdən təminatın, həyat və istirahət şəraitinin yaxşılaşdırılmasında həlledici rol oynayırlar.

2. Ölkədə nisbətən əlverişli mühitin olmasına baxmayaraq, tikinti şirkətləri bu gün həm makroiqtisadi göstəricilərlə, həm də idarəetmədə daxili böhranla əlaqəli çətin şəraitlə üzləşirlər.

Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafı prosesində son illərdə investisiya istiqamətində aktivləşmə müşahidə edilir. Lakin əsas fondlarda yüksək aşınma dərəcəsinin olması xarak-

teri, investisiya qoyuluşlarının iqtisadiyyatın real sektorlarına istiqamətləndirilməsi üzrə istehsal gücünün yenilənməsi və genişləndirilməsi, həmçinin iqtisadi artımın sürətləndirilməsi məqsədi ilə daxili və xarici investorların cəlb edilməsinə nisbətən əlverişli mühitin yaradılmasını şərtləndirir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, investisiya aktivliyinin artırılmasına istehsal xərclərinin artımı, yüksək inflyasiya səviyyəsi maneçilik göstərir. Eyni zamanda investisiya prosesinə əhalinin əmanətləri də zəif cəlb edilir. Əmanətlərin artım strukturundakı dəyişiklik onların ən likvid formalardakı (nağd xarici və milli valyuta) xüsusi çəkisinin yüksəlməsinin sabit bir tendensiyanı əks etdirir. Əmanətlərin “Azərbaycan Fond Bazarı İştirakçılarının Assosiasiyası” İctimai Birliyinin (AFBİA) vasitəsilə investisiyalara çevrilməsi ümumilikdə zəifdir, belə ki, AFBİA-nın bu istiqamətdə fəaliyyəti həddən çox zəifdir. Azərbaycandakı tikinti şirkətlərinin fəaliyyətini və onlarla əlaqəli işlərdə, o cümlədən sifariş edilmiş tikinti, yaşayış, iaşə və digər məqsədli obyektlərin vaxtında, keyfiyyətlə tikilib təhvil verilməsi və digər sorğu suallarının cavablandırılmasında iştirak etmiş sifarişçilər və vətəndaşların qiymətləndirmə nəticələri və sorğu məlumatları əsasında müəllif tərəfindən şəkil 6 tərtib edilmişdir.

Məlumatlardan görünür ki, Azərbaycandakı tikinti şirkətlərinin müxtəlif məqsədli obyektlərin vaxtında və keyfiyyətlə tikilməsi ilə əlaqəli sifarişçi və vətəndaşların qiymətləndirmə sorğusunda ölkədə onların fəaliyyətinə yaradılmış iqtisadi vəziyyət üzrə ən yüksək qiymətləndirmə 17,3% təşkil etmişdir. Yüksək diymətləndimə sırasında ikinci yerdə şirkətlərin fəaliyyətinin keyfiyyət cəhətdən qiymətləndirilməsi-8,0%; üçüncü yerdə tikinti və s. avadanlıqlarla təmin edilmə-7,3%; son üç sırada isə tikinti şirkətlərinin istehsal gücündən istifadə səviyyəsi-6,0%; işin planlaşdırılmış müddətə yerinə yetirilməsi-4,0% və onların sahibkarlıq fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi-3,4% təşkil etmişdir.

Şəkil 6. Tikinti şirkətlərinin fəaliyyətinin sorğu əsasında qiymətləndirilməsi

Qeyd: Bakı ş., Gəncə ş. və Sumqayıt ş. fəaliyyət göstərən tikinti şirkətləri üzrə müəllif sorğusunda 220 nəfərə suallar təqdim edilmiş, ondan 150 nəfər sorğunu cavablandırmışdır

Orta qiymətləndirmə səviyyəsində ilk üç sırada şirkətlərin fəaliyyətinə ölkədə yaradılmış iqtisadi vəziyyət - 62,0%; istehsal gücündən istifadə - 49,3%; şirkətlərin tikinti və s. avadanlıqlarla təmin edilməsi - 40,7% olduğu halda, son üç sırada şirkətlərin sahibkarlıq fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi - 39,3%; şirkətlərin fəaliyyətinin keyfiyyət cəhətdən qiymətləndirilməsi - 38,0% və işin planlaşdırılmış müddətə yerinə yetirilməsi - 35,3% müəyyənləşdirilmişdir.

Aşağı qiymətləndirmə səviyyəsində ilk üç sırada işin planlaşdırılmış müddətə yerinə yetirilməsi - 60,7%; şirkətlərin sahibkarlıq fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi - 57,3% və onların fəaliyyətinin keyfiyyət cəhətdən qiymətləndirilməsi - 54,0% təşkil etmiş, sonrakı 4-6-cı sırada isə şirkətlərin tikinti avadanlıqları ilə təmin edilməsi - 52,0%; tikinti şirkətlərinin istehsal gücündən istifadə səviyyəsi - 44,7% və onların fəaliyyətinə ölkədə yaradılmış iqtisadi vəziyyət - 20,7% olmuşdur.

Nəticə

Təhlil göstərir ki, Azərbaycanda tikinti şirkətlərinin fəaliyyətinə ölkədə yaradılmış iqtisadi vəziyyətin orta və yüksək göstəricisinin ən yüksək faiz (79,3%) təşkil etməsinə baxmayaraq onların digər sorğu göstəricilərindəki xüsusi çəkisinin istehsal gücündən istifadədə - 55,3%; şirkətlərin tikinti və s. avadanlıqlarla təmin edilməsi - 48,0%; onların fəaliyyətinin keyfiyyət cəhətdən qiymətləndirilməsi - 46,0%; şirkətlərin sahibkarlıq fəaliyyətinin bütünlükdə qiymətləndirilməsi - 42,7% və işin planlaşdırılmış müddətə yerinə yetirilməsi - 39,3% səviyyəsində olması bu müəssisələrin mövcud vəziyyətdən kifayət qədər yüksək istifadə edə bilməməsini əks etdirir. Buradan belə bir fikir formalaşır ki, ölkədə tikinti şirkətlərinin fəaliyyətinə optimal şərait yaradılmışdır, lakin onların mövcud fəaliyyəti bir o qədər də yüksək qiymətləndirilə bilməz, çünki bu sahədə ortaya çıxan problemlər həm tikinti şirkətlərinin fəaliyyəti və onların idarə edilməsindən qaynaqlanır, eyni zamanda tikinti işlərinin planlaşdırılmış müddətə başa çatdırılmaması, həm də onların istehsal gücündən səmərəli istifadə edilməməsi və s. ilə şərtləndirilə bilər. Bu yaranmış problemlərin, xüsusilə də yaşayış binalarının keyfiyyətlə tikilməsi, tikintinin hər kvadrat metrə çəkilən xərclərin minimum səviyyədə olması, 2018-ci ildən başlayaraq tikintisi başa çatmış sosial evlərin bu məzilləri almaq hüququ olan vətəndaşlara paylanması və s. kimi sosial məsələlərin həlli vacibdir. Beləliklə, bu problemlərin həllində “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019–2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nda nəzərdə tutulmuş müxtəlif təyinatlı obyektlərin vaxtında tikilərək istifadəyə verilməsinin və bu sahədə dövlət-özəl tərəfdaşlığının ölkədə fəaliyyət göstərən tikinti şirkətlərinə şamil edilməsinin xüsusi əhəmiyyət kəsb etməsi vacibdir.

Fikrimizcə, tikinti sferasının səmərəli fəaliyyətini şərtləndirən əsas amillərin ölkə iqtisadiyyatında rolu yüksək əhəmiyyət kəsb edir və danılmazdır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycanda tikinti. Statistik məcmuə. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı. 2019, 264 s.
2. Agneşka Z.Y., Qans L., Staffan X. Low energy consumption compared to conventional residential homes: cost and profit. Journal of European research in the field of real estate. 2012, 5(3), pp.211-228

3. Атажанова Д.А. Проблема взаимообусловленности прозрачности строительной отрасли и инвестиционного климата регионов // Труды Вольного экономического общества России. 2016, Т. 198, с. 347–351.
4. Методика анализа эффективности организации производственных систем [Текст] / И.Н.Букреева, Н.Н.Голубь; под ред. Е.П.Ениной // Формирование экономической стратегии предприятия в современных условиях: монография. - Воронеж: ФГБОУ ВПО «Воронежский государственный технический университет». 2013, с. 50-60. [5.https://ru.wikipedia.org/wiki/Список_стран_по_ВВП_\(ППС\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Список_стран_по_ВВП_(ППС))

Виляг Исмаилов
Нахид Алмасов

РОЛЬ СТРОИТЕЛЬНЫХ ФИРМ В ТРАНСФОРМАЦИИ ЭКОНОМИКИ АЗЕРБАЙДЖАНА

Резюме

В статье подробно рассматриваются проблемы строительной отрасли и указываются основные функции (бюджетная, городостроительная, институциональная, консолидационная и стабилизационная) строительных организаций, определяющие их роль в экономике страны. В то же время отмечается проблемы в строительной отрасли, в том числе важность решения таких социальных вопросов, как: качественное строительство жилых домов, минимизация затрат на строительство, распределение законченных строительством социальных домов гражданам и т.д.

Также подчеркивается особое значение государственно-частного партнерства в этой сфере для действующих в стране строительных компаний и на основе анализа основных факторов, препятствующих эффективному функционированию строительной сферы в современных условиях, даются соответствующие предложения.

Цель – определение роли строительных фирм в развитии экономики страны и внесение соответствующих предложений на основе анализа факторов, препятствующих их эффективной деятельности.

Методология – в исследовательской работе были использованы методы построения системы сравнительных и аналитических показателей.

Результат – проанализировав основные факторы, препятствующие эффективной деятельности строительной сферы, отмечается, что эта сфера играет решающую роль в развитии производственно-экономического потенциала страны, а также в улучшении условий жизни и отдыха.

Ключевые слова – строительство, экономика, производственно-экономический потенциал, развитие, эффективная деятельность, роль в экономике